

جمعیت‌شناسی

مبانی و زمینه‌ها

دکتر حسن سرایی

تهران

۱۳۹۰

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: سرائی، حسن، ۱۳۲۱-
عنوان و نام پدیدآور: جمعیت‌شناسی: مبانی و زمینه‌ها / حسن سرائی.
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری: هفت، ۲۰۰ ص.: مصور، جدول.
فروست: «سمت»: ۱۶۶۸. علوم اجتماعی: ۸۰.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۰-۶۰۱-۲ ۲۸۰۰۰ ریال
یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Hasan Sarai. Demography: Basics and Principles.
یادداشت: واژه‌نامه.
یادداشت: کتابنامه: ص. ۱۸۸-۱۹۲.
یادداشت: نمایه.
موضوع: جمعیت‌شناسی
شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ ج ۴ / HB ۸۷۱
رده‌بندی دیویی: ۳۰۴/۶
شماره کتابشناسی ملی: ۲۳۷۵۹۴۶

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

جمعیت‌شناسی: مبانی و زمینه‌ها
دکتر حسن سرائی
چاپ اول: تابستان ۱۳۹۰
تعداد: ۱۰۰۰
حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»
چاپ: یاران (قم)، صحافی: زرین (قم)
قیمت: ۲۸۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.
نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبه‌روی بوم‌گاز، کد پستی ۱۶۶۳۶، تلفن ۴۴۲۴۶۲۵۰-۲.
www.samt.ac.ir info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر یا مؤلف، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنایی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم پردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از انتقادهای و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند. کتاب حاضر برای دانشجویان رشته علوم اجتماعی در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس «جمعیت شناسی» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است که علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقمندان نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۵	فصل اول: آشنایی با جمعیت‌شناسی
۵	جمعیت‌شناسی به عنوان یک علم جدید
۷	جمعیت و جامعه
۹	تعریف جمعیت‌شناسی
۱۰	حجم جمعیت
۱۱	توزیع جمعیت
۱۱	ترکیب جمعیت
۱۲	تغییرات جمعیت
۱۲	توضیح اضافی
۱۴	توصیف و تبیین
۱۵	جمعیت‌شناسی و مطالعات جمعیتی
۱۵	جمعیت‌شناسی
۱۷	مطالعات جمعیتی
۱۸	منزلت علمی جمعیت‌شناسی
۲۱	جمعیت‌شناسی به عنوان یک رشته آکادمیک
۲۴	خلاصه
۲۵	فصل دوم: منابع آمارهای جمعیت
۲۵	تجربه جمعیت‌شناس و ضرورت اتکا به آمارهای موجود
۲۹	داده، تحلیل و آمار

۳۱	مشخصه‌ها، وقایع و نظام آماری جمعیت
۳۳	سرشماری و آمارگیری نمونه‌ای جمعیت
۳۴	سرشماری جمعیت
۳۸	آمارگیری نمونه‌ای جمعیت
۴۱	ثبت وقایع حیاتی
۴۲	کارکرد دوگانه ثبت وقایع حیاتی
۴۲	وقایع حیاتی
۴۵	گزارش وقوع واقعه حیاتی
۴۶	پوشش ثبت وقایع حیاتی
۴۷	نقص پوشش و جستجوی جانشین برای ثبت وقایع حیاتی
۵۰	خلاصه
۵۳	فصل سوم: تحلیل جمعیت
۵۳	ملاحظات زمینه‌ای
۵۴	تحلیل آماری و تحلیل جمعیت
۵۷	مطالعه طولی و مطالعه مقطعی
۵۹	تحلیل حجم جمعیت
۵۹	مثالی شامل چند عدد
۶۶	برآورد حجم جمعیت
۷۲	تحلیل توزیع و ترکیب جمعیت
۷۳	قاعده اصلی توصیف
۷۶	استثنا بر قاعده اصلی
۷۸	تحلیل حرکات جمعیت
۷۹	تعریف میزان واقعه
۸۰	فرمول میزان
۸۲	انواع میزان
۹۰	اشاره‌ای به جدول عمر و امید زندگی
۹۳	خلاصه

۹۶	فصل چهارم: برخی مفاهیم و نظریه‌های جمعیتی
۹۶	ملاحظات مقدماتی
۹۸	۱. نظریه گذار جمعیتی
۹۹	اشاره‌ای به نظریه گذار جمعیتی
۱۰۱	گذار جمعیتی ایران
۱۱۲	برخی محدودیتهای نظریه گذار جمعیتی
۱۱۶	۲. نیروی محرکه جمعیت
۱۱۷	نیروی محرکه رشد جمعیت جهان و ایران
۱۱۹	فهم نیروی محرکه جمعیت
۱۲۴	۳. پنجره جمعیتی
۱۲۸	پنجره جمعیتی ایران
۱۳۲	سیاست گذاری
۱۳۶	خلاصه
۱۴۰	فصل پنجم: سیر تکوینی جمعیت‌شناسی
۱۴۰	ملاحظات زمینه‌ای
۱۴۲	حسابان سیاسی
۱۴۵	تکمیل نظام آماری جمعیت
۱۴۸	رویکرد نظری و تبیینی به جمعیت
۱۵۲	جمعیت‌شناسی مدرن
۱۵۴	جمعیت‌شناسی پس از جنگ جهانی دوم
۱۵۹	جمعیت‌شناسی در شرایط بحران و در عبور از بحران
۱۶۴	خلاصه
۱۶۶	فصل تکمیلی اول: برای مطالعه موضوعی جمعیت: برگزیده آمارهای جهان و قاره‌ها...
۱۸۴	فصل تکمیلی دوم: برای جستجوی بهتر: برگزیده منابع اینترنتی جمعیت و جمعیت‌شناسی
۱۸۸	منابع و مآخذ
۱۹۳	واژه‌نامه
۱۹۶	نمایه

پیشگفتار

از زمان ترجمه و تألیف نخستین آثار فارسی جمعیت‌شناسی توسط بهنام (سووی، ۱۳۴۰؛ بهنام، ۱۳۴۱)، چند کتاب زمینه‌ای ارزنده دیگر هم در این حوزه ترجمه (برای مثال، دایرةالمعارف لاروس، ۱۳۶۸؛ لوکاس و میر، ۱۳۸۱) یا تألیف (برای مثال، امانی، ۱۳۵۲ و ۱۳۷۷؛ امین‌زاده، ۱۳۴۹) شده است. علی‌رغم این، هنوز هم جای کتابی جدید با رویکردی جدید که فراتر از مصادیق به مفاهیم پردازد و جمعیت‌شناسی را به عنوان یک رشته آکادمیک، حاوی تفکرات نظری مخصوص به خود، معرفی کند خالی است.

یکی از مشکلات اساسی کتابها و کلاسهای «مبانی جمعیت‌شناسی» در ایران هم‌پوشانی مباحث در این کتابها و کلاسها با مباحث کتابها و کلاسهای «تحلیل جمعیت» از یک سو و «مطالعات جمعیتی» از سوی دیگر است. در واقع، آموزش جمعیت در ایران پیوسته گرفتار این مشکل بوده و هنوز هم تا حدودی گرفتار آن است. در این کتاب سعی شده مشکل مزبور به حداقل برسد.

این کتاب مکمل دو کتاب دیگر مؤلف مربوط به درس تحلیل جمعیت است: (۱) روشهای مقدماتی تحلیل جمعیت (انتشارات دانشگاه تهران) و (۲) روشهای مقدماتی تحلیل توزیع و ترکیب جمعیت (انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی). بنابراین، به نظر می‌رسد که با تکوین آن تا حدودی به نیاز دانشجویان کارشناسی گرایشهای علوم اجتماعی به یک کتاب زمینه‌ای جمعیت‌شناسی و نیاز رشته‌های دیگر به یک متن مقدماتی جمعیت‌شناسی پاسخ داده می‌شود.

به عنوان یک متن درسی، کتاب مناسب درس «مبانی جمعیت‌شناسی» در گرایشهای علوم اجتماعی است که در آنها درس «مبانی» با درس دیگری تحت عنوان «روشهای مقدماتی تحلیل جمعیت» تکمیل می‌شود. البته، در همه این

گرایشها، به اقتضای نیازهای گرایش، مدرس ممکن است بر بعضی مباحث بیشتر یا کمتر تأکید کند و حتی بعضی مباحث کتاب را حذف یا مباحثی به آن اضافه کند. برای مثال، در گرایش پژوهشگری اجتماعی که برنامه درسی آن، اضافه بر مبانی جمعیت‌شناسی و روشهای مقدماتی تحلیل جمعیت، شامل درسهای دیگر جمعیتی (کاربرد جمعیت‌شناسی، جمعیت‌شناسی اقتصادی و اجتماعی و جمعیت‌شناسی ایران) است مدرس می‌تواند برخی از مباحث فصل سوم را به اختصار برگزار کند، غیر از نظریه گذار جمعیتی مباحث دیگر فصل چهارم را مرور و حتی حذف کند و وقت بیشتری را به موضوعات جمعیتی برآمده از فصل تکمیلی اول و جستجوهای اینترنتی جمعیتی، موضوع فصل تکمیلی دوم، اختصاص دهد. با وجود این، این کتاب به عنوان یک متن درسی می‌تواند منبع اصلی درس «مبانی» در همه گرایشهای علوم اجتماعی باشد. در رشته‌های دیگر (نظیر اقتصاد) هم که جمعیت‌شناسی، تحت هر عنوان، فقط در یک درس تدریس می‌شود مدرس درس می‌تواند از این کتاب، با تغییر در تأکیدات و با حذف و اضافهات مقتضی آن رشته، به عنوان منبع اصلی درس استفاده کند.

این کتاب بیشتر محصول تجارب آموزشی و مطالعات پژوهشی نویسنده در حوزه جمعیت، به خصوص جمعیت ایران است. از این رو، انتظار می‌رود که دانشجوی ایرانی با مباحث بومی شده آن راحت‌تر ارتباط برقرار کند. اضافه بر آن، در تدوین آن جنبه آموزشی اثر پیوسته مد نظر بوده و سعی شده کتاب حتی المقدور یک کتاب درسی باشد.

بدنه اصلی کتاب شامل پنج فصل اصلی و دو فصل تکمیلی است. فصل اول به معرفی جمعیت‌شناسی می‌پردازد. در این فصل پس از ایجاد تمایز بین جمعیت و جامعه و ارائه تعریفی موضوعی از جمعیت‌شناسی، جمعیت‌شناسی از مطالعات جمعیتی متمایز شده و به عنوان یک رشته آکادمیک معرفی می‌شود. در فصل دوم منابع اصلی آمارهای جمعیت معرفی می‌شود. در این فصل، پس از توضیح تجربه جمعیت‌شناس و ضرورت انکای او به آمارهای موجود، داده از آمار و مشخصه از واقعه متمایز شده و نظام آماری جمعیت تعریف و مؤلفه‌های اصلی آن تشریح

می‌شود. در فصل سوم به روشهای بسیار ابتدایی تحلیل جمعیت، در حدی که برای یک کتاب زمینه‌ای جمعیت‌شناسی ضروری است، پرداخته می‌شود. در فصل چهارم، با طرح برخی نظریه‌ها و مفاهیم مختص جمعیت‌شناسی - نظریه گذار جمعیتی، نیروی محرکه جمعیت و پنجره جمعیتی - به طور مقدماتی و گزینشی به مبانی نظری رشته پرداخته می‌شود. فصل پنجم هم، تحت عنوان «سیر تکوینی جمعیت‌شناسی»، شرحی مختصر از مسیری است که جمعیت‌شناسی طی کرده تا شکل امروزش را پیدا کند. اضافه بر فصلهای اصلی مزبور، کتاب شامل دو فصل تکمیلی هم هست.

در فصلهای اول تا پنجم مباحث به صورت عام و انتزاعی مطرح می‌شوند. به سخن دیگر، در این فصلها کمتر به مصادیق موضوعی پرداخته می‌شود. در واقع، پرداختن به مباحث موضوعی جمعیت‌شناختی به فصل تکمیلی اول واگذار شده است. از این رو، فصل تکمیلی اول مکمل فصلهای اصلی و جزو بدنه اصلی کتاب است. به تعبیر روشن‌تر، دانشجو با کمک استاد درس می‌تواند در جدولهای این فصل اطلاعات لازم برای آشنایی و حتی نوشتن مقاله در موضوعات جمعیتی زیر را پیدا کند:

جمعیت جهان: گذشته، حال و چشم‌انداز آینده

جمعیت ایران: گذشته، حال و چشم‌انداز آینده

توزیع جمعیت جهان، خاورمیانه و ایران

ترکیب سنی و جنسی جمعیت جهان: گذشته و حال و چشم‌انداز آینده

ترکیب سنی و جنسی جمعیت ایران: گذشته و حال و چشم‌انداز آینده

باروری در جهان، برگزیده‌ای از کشورها و ایران

مرگ و میر در جهان، برگزیده‌ای از کشورها و ایران

البته، می‌توانستیم برای هر یک یا ترکیبی از موضوعات جمعیتی مزبور فصلی جدا اختصاص دهیم. ولی، انجام این کار را به عهده کلاس و دانشجو گذاشتیم تا (۱) از طولانی شدن غیر لازم کتاب جلوگیری شود و (۲) دانشجو خود از ابتدا در گیر اطلاعات جمعیتی شود، جدول خوانی و استفاده از آمارهای جمعیت را یاد بگیرد، و با استفاده از آمارهای ارایه شده در فصل تکمیلی اول و (در صورت امکان) تکمیل آنها با جستجوهای اینترنتی (موضوع فصل تکمیلی دوم) مقاله‌نویسی را هم از ابتدا تمرین کند.

در چند دهه گذشته، در پی انقلاب ارتباطی، انقلابی هم در منابع علمی و نحوه دسترسی به آنها پیش آمده است، به طوری که (۱) در کنار منابع چاپی مکتوب، منابع اینترنتی در فضای مجازی دامنه وسیعی یافته است و (۲) دسترسی به منابع و مراجع هم بسیار آسان شده است. جمعیت‌شناسی شاید بیشتر از شاخه‌های دیگر علوم اجتماعی از این تحول انقلابی تأثیر پذیرفته باشد. بنابراین، همگام با این تحول، ما هم فصل تکمیلی دوم را به این کتاب اضافه کردیم تا دانشجو از ابتدا، در کنار استفاده از کتاب، به منابع اینترنتی رشته هم مراجعه کند و با استفاده از آن منابع دانش جمعیت‌شناسی را وسعت بخشد و، در صورت لزوم، از آن منابع در کارهای تحقیقاتی‌اش استفاده کند.

این اثر بدون حمایت علمی و روانی همکاران به سرانجام نمی‌رسید. در واقع، اگر تشویق‌های مکرر و مؤثر دوستان و همکاران علمی به خصوص آقایان دکتر محمد حسین بحرانی و دکتر کورش مهرتاش نبود این کتاب نیمه‌کاره رها می‌شد. اضافه بر تشویق، آقای دکتر کورش مهرتاش پیش‌نویس کتاب را هم با حوصله و دقت مطالعه کرده و پیشنهادات بسیار ارزنده‌ای ارائه دادند. استادان گران‌قدر جمعیت‌شناسی آقایان دکتر محمد میرزایی و دکتر محمد جلال عباسی شوازی، با توجه به مسئولیتشان در قبال رشته و حساسیتشان به کتابهای درسی آن، ویرایش‌هایی اثر را با عنایت خاص مطالعه کرده و پیشنهادات بسیار سازنده‌ای ارائه نمودند. این پیشنهادات، با حفظ هویت اثر، اغلب در ویرایش‌هایی لحاظ شده و در ارتقای کیفیت آن مؤثر بوده است. از این رو، بر ذمه دارم که قدرشناسی عمیق خود را نسبت به این بزرگواران ابراز نمایم.

در آخر باید از مدیران علمی و کارکنان زحمتکش سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) به لحاظ تأیید، ویرایش، آماده‌سازی و چاپ کتاب صمیمانه تشکر کنم.

حسن سرایی

استاد دانشگاه علامه طباطبائی